

Архип Данилюк

УКРАЇНСЬКІ СКАНСЕНИ

Історія виникнення, експозиції,
проблеми розвитку

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 63.5
Д18

Рецензенти:
кандидат історичних наук
Тарас Працев'ят
ст. викладач Львівської Академії Мистецтв, архітектор
Микола Шпак

*Друкується за рішенням Вченої ради Інституту народознавства
НАН України, Вченої ради Центру пам'яткознавства НАН України
та Головної ради Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури*

Данилюк А.

Д18 Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2006. — 104 с.
ISBN 966-692-939-2

У книзі в науково-популярній формі подано інформацію про архітектурно-побутову спадщину українського народу та проблеми збереження її найцінніших зразків. Тут описано українські музеї просто неба (скансени), історію їхнього зародження і принципи побудови експозиції. Значну увагу приділено існуючим музеям, подано коротку характеристику окремих архітектурних експонатів.

Для етнографів, мистецтвознавців, художників, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться справою збереження пам'яток культури.

ББК 63.5

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 966-692-939-2

© Данилюк А., 2006
© Навчальна книга — Богдан,
макет, художнє оформлення, 2006

ЖИВИЙ ЗВ'ЯЗОК ЕПОХ

Необхідність збереження культурної спадщини нашого народу спричиняє активізацію діяльності сучасних музейних закладів. Зберігаючи національну культуру, саме музеї, попри всю різноманітність пам'яток, покликані підкреслювати національну єдність. Це — важливий елемент утвердження культурної самобутності народу. Основою такої діяльності є науково достовірна експозиція, яка допомагає отримувати найгрунтовніше уявлення про суть предмета.

Традиційні музеї павільйонного типу, експозиції яких створюються за тематично-жанровим принципом, не здатні виконати головного завдання: пробудити активність широкої публіки і допомогти їй усвідомити значення природного та культурного надбання — як місцевого, так і загального, національного. Цю проблему успішно вирішують музеї просто неба — скансени, матеріали яких експонуються в оригінальних пам'ятках. Це сприяє комплексному сприйняттю інформації та посилює емоційно-образний лад показу.

Як відомо, музеї-скансени почали створюватися в Україні з метою вивчення та пропаганди народної культури в усіх її проявах — побутових предметах, архітектурних пам'ятках, історичних місцях, різних сферах діяльності людини (танцях, святах, музиці та навіть мові).

Окрім завдань консервації, збереження та експонування колекцій, такі музеї відіграють дедалі важливішу роль у нагромадженні інформації. Тут зберігають документацію і надають різноманітні послуги науковим, культурологічним та освітнім установам. Музеї-скансени стали “банками даних”, а матеріали, що в них зберігаються, можуть бути використані для проведення серйозних досліджень. Тут можна отримати інформацію про різноманітні техніки і процеси виробництва, багато з яких уже давно втрачено, оскільки про них не існує жодних писемних свідчень. Предмети, зібрані в таких музеях, є не лише складовою матеріальної культури народу — вони допомагають нації усвідомити свою самобутність. Скансени України демонструють народний побут минулого і ставлять за мету сформувати шляхи розвитку сучасного села щодо його екології, духовної та матеріальної культури, форм господарювання тощо. Тобто музей — це дзеркало, яке одночасно відображає минуле і є вікном у майбутнє.

Народні ярмарки, святкування, демонстрація ремесел тощо є для глядача джерелом емоційних переживань, які необхідно використовувати в освітніх і культурних програмах скансенів. Виставки в музеях справляють сильний емоційний вплив на відвідувачів, спонукаючи знову і знову їх відвідувати. Особливу увагу привертають ті з них, які присвячені визначним подіям, наприклад, великим релігійним святам календарного циклу.

З навчальною метою можуть бути використані копії з оригіналів колекцій знарядь праці. З ними варто працювати при проведенні численних семінарів та практикумів за участю народних майстрів.

Характер експозиції скансенів в Україні та розміри їх територій дають можливість популяризувати традиційні народні ремесла шляхом створення відповідних екстечок, відкрити окремих майстерень тощо. Утверджуючись в музейних експозиціях, ремесла виходять зі стану ізоляції, стають осередками інформації та поширення знань.

Народне мистецтво і ремесла є частиною культурної спадщини країни. В них відображено спосіб життя народу, матеріальну та духовну культуру якого необхідно зберегти для нащадків. Це — одне з найважливіших завдань музеїв-скансенів.

Усі перелічені завдання й напрями втілює у своїй діяльності найбільший у нашій державі скансен — Музей народної архітектури та побуту НАН України в Києві. Він розташований на околиці Голосіївського лісу поблизу старовинного села Пирогів. У центрі експозиції височіє пагорб з вітряками, які символізують мирну хліборобську Україну. Навколо в садах потонули села-експозиції. Між пагорбами голубіють води Дніпра, по долинах — ставки з вербами, зарості осоки та очерету, поряд — левади з калиною, хмелем. Частину музею розташовано в давніх історичних урочищах “Ярівці”, “Соловийове”, “Дьогтярка”, “Литвинове”, “Фіалкове”, “Церковщина”.

Створенню у музеї шести експозиційних історико-культурних комплексів передувало глибоке вивчення народної культури на місцях. Під час науково-пошукових експедицій архітектори та етнографи виявляли і виявляють пам'ятки матеріальної та духовної культури. Відібраний матеріал обмірюють, маркують, а пізніше встановлюють в експозиції фахівці-реставратори, які створюють наближений до природного образ конкретного регіону. Інтер'єри обладнують хатнім начинням, одягом, посудом, мистецькими творами, знаряддями праці. Відтворюють також характерне середовище, озеленення тощо. Шляхом опитування місцевих жителів науковці вивчають історію поселень, методи господарювання, традиційні ремесла, обряди, повір'я, легенди, пісні, харчування, народну медицину, різні технології виробництва тощо. Опрацьовані матеріали формують науковий архів музею.

Подекуди у музеї демонструють народні промисли і ремесла, традиційні трудові процеси, відзначають народні календарні свята, відтворюють стародавні обряди, проводять етнографічні ярмарки.

Київський скансен є одночасно і республіканським центром відтворення й вивчення народної культури усіх регіонів України, що дає йому право стати Національним заповідником народної культури. Зібрані в ньому пам'ятки народного будівництва синтезують у собі духовний, будівничий, соціальний, побутовий та художній досвід наших предків. Традиційно вони існували в системі природи і були невіддільні від неї. Народне будівництво в Україні здавна розвивалося по осі “Хата—Храм—Всесвіт”.

Перебуваючи у системі природи, наші предки постійно вивчали її. У календарній обрядовості українців закладено уявлення про будову Всесвіту та космогонічні знання. Зміст численних обрядодій свідчить про прагнення людини не порушувати законів розвитку природи, не вступати з нею

у конфлікт. Кожен предмет у музейній експозиції несе ще й ритуальне навантаження.

Мета усіх культурно-просвітницьких заходів у київському скансені — відтворення традиційних форм народного життя у різних його сферах. І лише науковий, вдумливий підхід до цієї справи унеможливить дешеvu бу-тафорію та позбавить музейні свята суто розважальної функції, яка у світовій практиці більше властива паркам культури.

Основне завдання скансенів — пробудження інтересу населення до головних проблем, які сьогодні постали перед суспільством. Аби виконати свою соціальну роль, музей має так організувати експозицію, щоби люди могли побачити в ній самих себе, знайти відповіді на вічні питання. Музей повинен зацікавити відвідувачів, викликати обмін думками, пробудити інтерес, вразити уяву. Лише за таких умов він може стати закладом, який, використовуючи матеріальні свідчення людини та її оточення, служитиме суспільству і його розвитку.

Людська культура — єдина; в національній культурі знаходить відображення зв'язок людини з конкретним природним середовищем. Вона є свідченням того, що спадщина предків живе в нас і сповнює наше повсякденне життя. Саме музею належить бути живою пам'яттю народу для народу.

*М. Ходаківський,
директор Музею народної архітектури
та побуту НАН України, м. Київ*

ВІД АВТОРА

Пропоноване дослідження присвячене музеям просто неба, в яких основними експонатами виступають архітектурні пам'ятки — найбільш показові елементи культури. Вони перевозяться сюди тому, що не завжди вдається організувати їхнє збереження на місцях. Завдяки цьому з'являється можливість показу цих пам'яток значно більшій кількості людей. Проте, оскільки народне будівництво безпосередньо пов'язане зі складними явищами синтезу культури і побуту народу, то архітектуру споруд демонструють не ізольовано, не саму по собі, а в єдності з іншими близькими їй витворами матеріальної та духовної культури, з природним оточенням.

Музеї просто неба зручні для показу народної культури та етнографічних особливостей в цілому і території, з її характерними зонами, зокрема. Предмети в експозиціях можна розміщувати також за типами, функціями, територіально і навіть за еволюційними періодами. Музеї мають також змогу проводити розмежування у часі і просторі, підкреслювати етнографічні особливості, індивідуалізувати предмети, що мають художню цінність.

Називають такі музеї по-різному: одні — музеями-заповідниками, інші — музеями просто неба, треті — етнографічними парками. Вживають також слово “скансен”, запозичене зі шведської (первісно — назва Стокгольмського музею просто неба).

Поява таких музеїв у світі спричинена втратою традиційного архітектурного обличчя, яке формувалося упродовж минулого тисячоліття.

Урбанізація, міграція селян в місто та індустріалізація призвели до змін в устрій сільських поселень, у формі жител, використанні будівельних матеріалів.

Людина вкладає душу у створення не тільки значних творів мистецтва, але й звичайних речей. Слід людського житла, його тепло, надії залишаються у пам'ятках народної архітектури, тому важливо правильно відтворити перевезені архітектурні об'єкти в музеях, зберегти пам'ять, в них заховану.

У роботі із врятування пам'яток та музеїв просто неба, зазвичай, беруть участь не тільки етнографи, архітектори і мистецтвознавці, які знаходять та оцінюють переваги тієї чи іншої будівлі. Багато залежить і від теслів-реставраторів, які вміло замінюють деталі, відтворюючи втрачені конструкції. Хіміки допомагають “старіти” свіжій деревині, щоб вона не відрізнялася від основного зрубу. Вони ж роблять конструкції будівлі стійкішими до вогню і червоточення.

Отже, музеї просто неба створюються наполегливою працею людей багатьох професій завдяки їхній винахідливості та знанню справи. При цьому важливо, щоби їхня співпраця була тісною та відлагодженою.

На сьогодні музеї просто неба стали дуже популярними, перетворившись на явище глобального характеру.

В Україні створення музеїв просто неба розгорнулось у післявоєнні роки,

тому більшість з них — на стадії формування, активного збирання матеріалів, наукових пошуків нових форм експонування.

Питаннями історії виникнення та розвитку музеїв просто неба у світі і в Україні у 70-х — на поч. 80-х років займався Віктор Шмельов. На основі зібраних матеріалів він видав книгу “Музеи под открытым небом” (Київ, 1983). Проблемами організації експозиції в музеях, принципами зонування ансамблевості забудов, особливостями сприймання пам’яток у природному оточенні займається Зоя Гудченко. 1981 року побачила світ її книжка “Музеї народної архітектури України” (видавництво “Будівельник”), а в 1988 році вона у співавторстві з Т. Кудрявцевою та ін. видала “Рекомендации по созданию музеев народной архитектуры под открытым небом” (Київ). Про музеї просто неба в Україні, їх особливості і тенденції розвитку йдеться також у монографії Ганни Скрипник “Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток” (Київ, Наукова думка, 1989).

У цій праці розглянуто питання, менше висвітлені у згаданих виданнях. Це стосується історії створення музеїв просто неба в Україні, практики відбору експонатів до експозицій та їх реставрації, набутої автором у результаті 30-річної праці у Львівському музеї народної архітектури та побуту.

1. ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРНО-ПОБУТОВОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ТА ЗНАЧЕННЯ ЇЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Своїм багатогранним талантом український народ створив невмируще мистецтво, зразки якого передаються від покоління до покоління. Найбільш повно і всебічно життя народу розкриває архітектура, задовольняючи матеріальні та духовні потреби суспільства. Архітектурні твори практично формують постійне середовище людини. Водночас у них віддзеркалюється суспільна і природна дійсність — ступінь розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, рівень науки і техніки, суспільний лад, панівні ідеї, національна самобутність.

Що таке народна архітектура? Це — мистецтво зводити споруди з простих будівельних матеріалів, які дає людині природа. Українці уміли створювати прекрасне: кожна деталь, кожен орнамент на тій чи іншій будові виконують своє призначення і свою функцію, мають своє обґрунтування.

Крім того, народна архітектура залежить від географічних умов і господарських потреб. Споруди виростають з будівельного матеріалу, доступного в тому або іншому регіоні (глина, камінь, дерево, солома). Людське житло завжди розповідає про того, хто в ньому живе.

Народну архітектуру можна поділити на цивільну, тобто таку, що займається будівництвом хат і господарських споруд, та церковну (сакральну) — це, передусім, церкви, каплиці, дзвіниці, вхідні ворота до церков, надмогильні пам'ятники тощо.

На півночі України, у лісостеповій смузі і в Карпатах віддавна розвинуте дерев'яне будівництво. Колись воно було поширене по всій Європі. В Україні збереглося багато типових зразків дерев'яних споруд, за якими можна досліджувати і вивчати народну архітектуру. Народні майстри-будівельники, враховуючи вікову практику, винаходили власні форми, не змінюючи національного стилю і місцевих традицій. Усе це залишило в наших селах сліди справді народної культури, чого не знайдемо в Німеччині чи, наприклад, у Франції.

У дерев'яному будівництві відомі дві принципово відмінні конструктивні системи: каркасна і зрубна. Вони чітко вирізняються в архітектурі будівель. У зрубних будинках основний художній мотив — ритм колод або брусів, з яких складено стіну, а також малюнок кутових врубок, профіль кронштейнів, форма одвірків та віконниць. В архітектурі каркасних будинків провідним був площинний малюнок каркаса, а в зрубних, особливо культових, визначальне місце займали оригінальні об'ємні форми та високоверхі бані.

Складний історичний шлях розвитку, багатство природно-кліматичних умов зумовили різноманітність форм народної архітектури. Водночас у ній чітко виявилися риси, притаманні всій українській архітектурі. Зокрема, спільні типові риси народного житла для всіх районів України простежуються в плані житлового будинку, у використанні окремих приміщень, в принципах архітектурно-художнього вирішення. Ці риси сформувалися у процесі історичного розвитку і є результатом етнічної спільності народу, а також єдності творчого методу народних майстрів, який виходить з глибокого органічного зв'язку між функціональними вимогами, конструкцією та архітектурною формою.

Людина завжди вчилася у природи. Це особливо помітно в народній архітектурі. Наприклад, в культових спорудах в Україні вирізняється стилізація форми тополі в центральних районах або смереки в Карпатах. Уже на першому етапі природа підказала людині дуже багато: межі села, його форми, планування, відстані між спорудами. Природне оточення створювало психологічний клімат, формувало настрої людей. Селянин повертав своє житло до Сонця. Йому хотілося, щоб у хаті було більше тепла, світла, щоб завжди можна було бачити рух Сонця, орієнтуватися у часі та погоді.

Будівничі завжди прагнули вписати свій архітектурний витвір у ландшафт так, щоб він був його продовженням і завершенням. Відомі

Хата кінця XIX ст. в с. Глибочок Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Хата в с. Глинне Рокитнівського р-ну Рівненської обл.

два способи гармонійного поєднання будівель з довколишнім ландшафтом: за подібністю і за контрастом. У кожній споруді є риси, які поєднують її з місцевістю і виділяють серед тієї ж місцевості.

Народне житло Карпат, наприклад, характеризується компактністю композицій та використанням для стін і даху одного й того самого матеріалу — дерева. Його сірий колорит створює цілісність архітектурного вирішення. Важливу роль на Гуцульщині відіграє дах. Під ним, зокрема, ховаються рублені стіни хат і прибудов. Ним же забезпечується світло-тепловий режим у приміщеннях. Завдяки напівкурному опаленню дерев'яні дахи завжди сухі. Сніг на них не затримується через тепло, яке нагромаджується на горищі разом з димом під час користування печами.

Традиційною ознакою хат лісостепової зони є білені стіни. Біла хата — найбільш характерна для українського села. Згадаймо слова Т. Шевченка:

Хати біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках,
У піжмурки в гаю гуляють...

Конструкції хат чіткі і легкі. У більшості з них помітне гармонійне поєднання частин, яке досягається відповідними пропорціями. Часто трапляються пропорції “золотого перетину” у співвідношенні основних вертикальних і горизонтальних елементів. Народні майстри тонко відчують симетрію і ритміку. У цьому можна переконаватися, подивившись на розміщення вікон, дверей та декоративних прикрас у хатах.

Близною стін хати вирізняються з-поміж зелені садів, а червоні і жовтогарячі обводки навколо вікон і дверей роблять їх веселими

і теплими. Аби стіни не замокали, а в сонячні дні падала тінь, уздовж головного фасаду хат на Полтавщині і в деяких місцях на Поділлі робилися піддашся.

Хата служила не тільки житлом. В її архітектурі відбилосся все багатство народних традицій, символів, звичаїв та обрядів.

Окремо слід сказати про монументальну архітектуру. У 20-х роках чеський дослідник Ф. Заплетал сказав, що українські дерев'яні церкви можуть бути славою, гордістю й радістю кожного народу. Приглядаючись до форм церков в Україні, він дійшов висновку, що “це все творить у дерев'яній церкві атмосферу, яка приневолює схилитися й вклонитися глибокому творчому генієві українського простолюддя, котрий напруженою працею цілих поколінь створив дорогоцінний, на жаль, досі непізнаний і неоціненний, скарб світової культури — дерев'яний храм” (В. Січинський. Історія українського мистецтва. Архітектура. — Нью-Йорк, 1956.— Т.1 — С. 86).

Українська церква — справді видатний витвір архітектури, який увібрав у себе чи не весь мистецький доробок і багатовіковий досвід народу. Майстри-будівничі, пристосовуючи матеріал до того чи іншого просторового об'єкта, враховували оптично-перспективні закони, тому й зуміли втілити мистецькі ідеали свого часу, створивши видатні шедеври архітектури, які за силою і своєрідністю мистецького зображення досягли найвищого рівня зодчества.

У цьому — невмируща вартість пам'яток архітектури, секрет їхньої краси, яка й досі хвилює нас і дарує естетичну насолоду.

Загальний вигляд церков зумовлювався пропорційною побудовою, похідною від розмірів центральної частини. В ній, як у гені, заковано архітектурно-мистецьке обличчя споруди.

В Україні у формах церков стилізувалися форми смереки чи тополі. У населених пунктах вертикалі в них відіграють таку ж роль, як, наприклад, група ялин у рослинному ландшафті.

Важливим є те, що зовнішня форма кожного зрубу споруди повністю відповідає формі інтер'єру. При цьому іконостас “стежить” за залами верхів і завжди вражає своєю легкістю та прозорістю різьби на рамах ікон і царських врат.

Українські хати також пов'язані з ландшафтом подібністю і контрастом. Їх вирізняють білі стіни, які створюють велику нейтральну пляму на фоні рослинності різних відтінків і забезпечують перепочинок для ока. І навпаки, солом'яний дах зі стеблистою будовою та сірим кольором пов'язує хату з ландшафтом.